

דמותו של הצדיק בספרות החסידית

יהושפט נבון

עניינו של דיוננו הוא מעמדו של הצדיק ותפקידו בקרב בני עדתו, כפי שעולה מכתביהם של גדולי החסידות בני הדור השלישי: ר' אלימלך מליזינסק, ר' זאב מזיטומיר, ר' מנחם נחום מטשרנוביל - שלושתם תלמידיו של המגיד, ר' דב בער ממזריטש, ר' אפרים מסדילקאב - נכדו של הבעש"ט, ור' קלמן קלונימוס אפשטיין, תלמידו של ר' אלימלך מליזינסק. בדיון יבואו לידי ביטוי נושאים כמו תפקידו של הצדיק בקרב בני עדתו, היותו צינור לשפע השמימי השופע מעולמות עליונים לעולמנו, תיקון מעמדם של החוטאים, נפילת הצדיק והתלבטויותיו בשמירת דרגתו, המחשבות הזרות הטורדות את המתפלל, ועוד נושאים שהעסיקו את גדולי החסידות בדורותיה הראשונים ואף נידונו בספרות המחקר. שאלה נוספת שנידונה מעט ביחס: מדוע דווקא בתנועה החסידית במאה השמונה-עשרה נתבצר לצדיק מקום כל כך חשוב, כפי שלא קרה בעם ישראל קודם לכן? אלו תהליכים היסטוריים וחברתיים התרחשו בעם ישראל במזרח אירופה בתקופה זו, שגרמו לעליית מעמדו של הצדיק? דומה כי בתחום זה נותרה לנו בקעה להתגדר בה. נראה כי יש בידינו לענות על שאלות אלו, כפי

שיובהר בהמשך, ובזה יבוא בעיקר לידי ביטוי חידושו של הדיון שלפנינו. אחד הרעיונות המרכזיים בתורת החסידות הוא תפישת מעמדו של הצדיק כמי שניחן בכוחות רוחניים, המאפשרים לו להתקשר לעולמות עליונים. דבר זה מטיל עליו אחריות רבה לדאוג לבני קהילתו בפרט, ולעולם בכלל. מעמדו של הצדיק ותפקידו בקרב בני עדתו הוא חידוש של התקופה. עד כה הכירה היהדות בגדולי ישראל כהוגי דעות, כפוסקים, כמנהיגי קהילות וכמורי דרך, ואף כצדיקים המסייעים בתפילתם ליחיד ולרבים. אולם 'צדיקי' שאחראי על בני קהילתו בחומר וברוח, שמתווך בין בני עדתו לעולמות עליונים ומעלה את תפילותיהם, שמעלה את פשוטי ישראל לדרגה גבוהה מכוח אישיותו, וכל זאת הלכה למעשה, הוא חידוש של התנועה והתקופה. כוחו של הצדיק מתבטא בעיקר במעלת הדבקות המושגת על ידו. אולם לשם מילוי ייעודו, הצדיק צריך לקיים מגע עם העולם השפל ועם חוטאים. משום כך הצדיק עולה ויורד חליפות ממרום דבקות עלאית לשפל המדרגה, ועובדה זו משפיעה עליו ופוגעת במעמדו.¹ בדוד השלישי של החסידות הלכה והתגבשה תפישה, לפיה אין החסיד עובד את ה' במישרין, אלא באמצעות דמות מתווך. כדי שתפילתו תתקבל ויקוים הקשר עם הקב"ה, החסיד זקוק לדמות ביניים בדמות הצדיק. רעיון התיווך מקורו בקבלה, והוא מצוי בתורתו של הבעש"ט, אולם מנהיגי החסידות בדור השלישי גיבשוהו והביאוהו לידי תפישת עולם.² תפקיד ההנהגה המוטל על הצדיק ניתן לביצוע הודות לכוחו המיוחד כמתווך בין שמים וארץ.

הצדיק משמש 'ממוצע בין הבורא ב"ה ובין העולם ומלואו, לקשר הכל בו יתברך, להריק השפע לנבראים על ידי שבילו שהוא מתקן, על ידי עבודתו ודבקותו בו יתברך'.³ הקשר של הצדיק לחסיד מבוסס על זיקה אישית, לפיה הצדיק אחראי על התחום הרוחני והגשמי של חסידיו. זיקה

1. יי תשבי, ערך 'חסידות', אינצקלופדיה עברית, כרך יז, עמ' 779-780; בי לנדוי, ר' אלימלך מליוניסק, ירושלים תשכ"ג, עמ' מח.

2. ראה יי זן, המשיחיות היהודית המודרנית, ת"א 1999, עמ' 151.

3. ר' נחום מטשרנוביל, מאור עינים, ישיבת מאור עינים (חשי"ד), עמ' קט.

זאת מושתתת על מבנה של קהילה החיה ב'דיבוק חברים' וביחסי קרבה ונרעות. תוכן המאמר התלמודי 'בני, חיי ומזוני לא בזכותא תליא מילתא אלא במזלא',⁴ נתפש בהגותו של ר' אלימלך מליזינסק כתחום הנתון לאחריותו של הצדיק: 'ונראה דכבר כתבנו דהצדיק הוא המשפיע לישראל את שלש אלה, בני חיי ומזוני'.⁵

הצדיק כצינור לשפע הא-לוהי

בהגות החסידית מודגש הרעיון שהצדיק משמש כצינור המעביר את השפע הא-לוהי השופע, ומורידו לעולם הגשמי:

וצדיקי הדור הם נקראים יסוד העולם כי הם במדרגת מדת יסוד, אשר על ידי מעשיהם הטובים הם משפיעים כל הטובות שבעולם, והם הם צינור והשביל אשר על ידם באים כל ההשפעות... והם מסתפקים את עצמם במועט ההסתפקות ומחלקים ההשפעות וכל טוב לבני ישראל.⁶

הרעיון שהצדיק המעביר את השפע הא-לוהי לעולמנו, צריך להיות צינור נקי וטהור, בא לידי ביטוי בבהירות בהגותו של ר' אלימלך מליזינסק:

והנה הצדיק המשפיע, ברצותו לקבל השפע מלמעלה, צריך להקטין עצמו בהכנעה גדולה, ואחר כך בעת השפעתו לעולם הוא מתפשט עצמו ומתרחב להשפיע לכל העולם... וצריך הצדיק להקטין ולהכניע עצמו בעת קבלתו, כמו שנאמר 'והחכמה מאין תמצאי' [איוב כח יב], פירוש מי שהוא בעיניו כאין, בצדיק הזה תימצא חכמה לקבל משם השפע.⁷

4. מועד קטן כח ע"א.

5. ר' אלימלך מליזינסק, נעם אלימלך, ירושלים תשי"ד, עמ' ט. ראה גם ר' שך, 'למהותו של הצדיק בחסידות, עיונים בתורת הצדיק של ר' אלימלך מליזינסק', מולד יח [תשי"ד-כא], עמ' 373.

6. ר' קלמן קלונימוס אפשטיין, מאור ושמש, מהדורת מקראות גדולות, ירושלים תשכ"ד.

7. נעם אלימלך לפרשת בא, עמ' לה.

תפקידו של הצדיק כמתווך בין עולמות עליונים לתחתונים, בא לידי ביטוי גם בביטול גזרות רעות שמתרגשות ובאות על עם ישראל: ישאם אדם רואה את הצדיק האמיתי ומסתכל בצורתו הקדושה, והוא מתפלל עליו, מיד מתרפא. וכן כל שאר צרכי בני אדם בני חיי ומזוני, כולם תלויים בתפילת הצדיק.⁸ וכך בדברי ר' אלימלך מליזנסק:

ויקחו אליך פרה אדומהי [במדי יט ב], ואפשר לפרש כי הנה עבודת מתנה נתונה להצדיק להיות מושל בא-לוהים. הקבי"ה גוזר והצדיק מבטל... ואיזה היא עבודה שהצדיק יכול על ידה לבטל גזירות להשפיע לעולם? הוה אומר זו מסירות נפשו הקדושה והטהורה בשביל כל ישראל... ועל ידי זה הצדיק נדמה להבורא ב"ה שהוא יחיד בעליונים ובתחתונים. וכמו הצדיק במסירות נפשו ובאחדותו עם כל ישראל נקרא כן, ועל ידי זה מבטל גזירות ומשפיע להם כנ"ל... שהקבי"ה נתן ביד הצדיק כח של עז ותעצומות לבטל גזירות. והנה הדבר הזה צריך זיכוך וטהרה גדולה, ולבל ימנע לצדיק אחד מאלה הנ"ל, והיינו מחשבת מזוני, כי פן ואולי על ידי זה יהיה קצת מניע לצדיק מעבודתו.⁹

ירידה ונפילה

גדולי החסידות התלבטו בשאלת הסתירה שבין מעמדו של הצדיק המקושר לקבי"ה מחד, לבין חובתו לרדת אל העם כדי להעלותם לדרגתו, מאידך. היטיב לבטא זאת הרב עדין אבן ישראל:¹⁰

במשמעות הכתוב 'שבע יפול צדיק וקם' [משי' כד טז] יש שתי הדגשות. הדגשה אחת היא שגם דרכו של הצדיק, לא רק של הרשע או הבינוני אינה דרך חלקה וישרה. המשמעות הנוספת... היא שהנפילה של

8. מאור ושמש, לבמדבר יט ב.

9. לנושא זה ראה מ' אידל, החסידות בין אקסטזה למאגיה, ירושלים ותל אביב תשס"א, עמ' 235.

10. בספרו באור התניא, שער היחוד והאמונה, ירושלים תשנ"ג, עמ' 24.

הצדיק אינה מקרה. היא אינה תאונה שקורית לצדיק, אלא חלק מעבודתו, ובמובן מסויים היא אף חלק מהגדרתו של הצדיק. הצדיק הוא זה ששבע יפול וקם. זה הסימן של הצדיק שהוא נופל וקם. שיש לו לבטים, שיש לו עליות וירידות. אדם שדרכו היא דרך ישרה, שהוא אינו נופל, צריך לחשוש שמא אין זו דרך של צדיקים. הנפילה אינה סימן לפגם במהות, הנפילה היא רק סימן להתקדמות, היא סימן שמשוה זו, שמשוה חי שם.¹¹

ר' אלימלך מדגיש שקשה ואולי אף בלתי אפשרי לצדיק לשמור על רמתו האישית ואף לרדת אל העם. לפיכך יש שהצדיק נאלץ לוותר מעט על רמתו ודבקותו כדי להתקשר לעם:

יעלו זה בנגבי [במי יג יז], פיי הרוצה להחכים ידרים... וזה שאמר משה לישראל יעלו זה בנגבי - פיי העלו עצמכם אל החכמה העליונה [נגב - דרום, מקום החכמה]. יעליתם את ההרי' - פיי תעלו גם כן היצר הרע הנקרא 'הרי'... 'החזק הוא הרפה' - פיי שהצדיק העולה ממדרגה למדרגה הוא תמיד בדבקות גדול אל הבורא ית"ש. וכשהוא בדבקות הוא מסולק במחשבתו מבני אדם, ואז אינו יכול לפעול צרכי אדם, כי אינו כלל בזה העולם. ולכן צריך הצדיק לפעמים להניח הדבקות שלו בשביל צרכי בני אדם שיפעל פעולותיהם, הן בתפילה להתפלל עליהם... או שאר השפעות, כולם מוטלים על הצדיק. ונמצא עושה הצדיק בזה מצוה גדולה במה שמניח לפעמים הדבקות, כי רצון הבורא הוא כך.

לנושא זה מתייחס גם ר' אפרים מסדילקאב:

עוד ירמוז על פי דאיתא צדיק נתפש בעון הדור. וי"ל הפיי לפעמים צדיק נכשל באותו עון שהוא שכיח בדור, והדור נכשלים בו, כמו ליצנות או כמו שחוק שהדור פרוצים ונכשלים בו. אז לפעמים כדי

11. ראה גם ר' שך, שם, עמ' 372. וראה עוד מי פייקאז, חסידות ברסלב, ירושלים תשל"ב, עמ' 109; ג' שלום, פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, ירושלים תשמ"א, עמ' 241-258.

שלא יאמרו שהוא שוטה ולא יהיו נחשבות ונשמעים דבריו, צריך גם כן לפעמים איזה לצון או שחוק. ולפעמים נתאווה גם כן לזה ועושה הדבר בתענוג, וזהו צדיק נתפש בעון הדור, וזהו ילנפש לא יטמא בעמיו, והיינו שלא יטמא את הנפש שלו בעמיו, היינו באותו דבר שנוהג בין המון העם והם נכשלים בו.¹²

מן האמור כאן עלול להתקבל רושם מוטעה, כאילו ר' אפרים נהג בסלחנות כלפי תופעה זו של ירידת הצדיק ומקבל אותה בחיוב ככורח המציאות; ולא היא. ר' אפרים מטעים, שגם בירידתו נשאר הצדיק קשור בעולמות עליונים ודבק בקדושה:

כי יש לפעמים, יושב הצדיק בין כמה אנשים ומדבר עמהם כמה דברים גשמיים וספורים, שכפי הנראה הם דברים בטלים. ובאמת הצדיק ההוא הוא דבוק מחשבתו בה', והדבור שמדבר, אף שלהם הם גשמיים ודברים בטלים, והוא חושב ומסתכל בזה דברים רוחניים, דברים קדושים. וכן בכל ספורי העולם שמספרים לפניו ומדברים עמו בכל עיניינים, הוא מסתכל תמיד עיניינים קדושים באותם הדבורים.¹³

ר' נחום מטשרנוביל מסביר,¹⁴ שנפילת הצדיק נועדה להעלות נשמות שנפלו:

והטעם למה צריך ליפול ממדרגתו, כי הנה יש נשמות נפולים. יש שנפלו מששת ימי בראשית, ויש שנפלים בכל דור ודור ומתגלגלים,

12. ר' אפרים מסדילקאב, דגל מחנה אפרים, ירושלים תשנ"ד, פירשת קדושים, עמ' 106.

13. דגל מחנה אפרים לפירשת וירא, עמ' 16.

14. מאור עינים עמ' קה; ר' דב בער ממזריטש מציין בספרו מגיד דבריו ליעקב (ירושלים תשל"ו), סימן קעט): 'מים רבים לא יוכלו לכבות את האהבה, הם מחשבות זרות נקראות מים רבים, הם יורדי הים באניות, שבאו למדריגות יורדים, שיורדים ממדריגתן כדי שיעלו אחר כך ניצוצות הקדושה. וירידה היא צורך עליה, כמיש במקום אחר עושי מלאכה במים רבים המה ראו מעשה ה', דאף במעשים האלו הוא השם. ראה גם י' דן, המשיחיות היהודית המודרנית, תל אביב תשנ"ח, עמ' 154-155.

והם נע ונד ואינם יכולים לבוא אל הש"י, כי אין להם במה לבוא. שבחיים חיותם עסקו בהבלי העולם הזה ולא עשו כלום. וכשהצדיק נופל ממדרגתו ואחר כך קם... ועולה אל הש"י, מעלה עמו אותם נשמות.

ר' נחום מטעים עוד, שהצדיק אינו יכול להעלות אלא אותן נשמות שהן משרשו. ולכן צריך כל אדם ליפול ממדרגתו כדי להעלות נשמות שהם משרשו.¹⁵ משמעות הדברים היא, שיש קשר אנרגטי מסוים בין נשמות שמוצאן משורש משותף. קשר זה מתבטא באחריות ההדדית שביניהן לסייע זו לזו להיגאל, היינו, לשפר את מעמדה ולהעלותה לדרגה רוחנית גבוהה. קשר זה הוא תפקידו וייעודו של האדם, והוא כולל לא רק קשר בין נשמות אנושיות, אלא גם את הקשר שבין האדם לתפקידו וייעודו בעולמו, שהוא חלק מתיקון נשמתו.

מחשבות זרות

ראשי החסידות שראו בתפילה יסוד חשוב בעבודת ה' ומנוף להשגת הדבקות, התלבטו בשאלת המחשבות הזרות הטורדות את המתפלל או הלומד, דווקא בשעת עיסוק בקודש. בייחוד התלבטו בשאלת המחשבות הזרות החודרות למחשבה של הצדיק. נושא זה נידון בכתבי המגיד, ר' דב

15. מטבע הדברים, אדם קשור לניצוצות של בני אדם אחרים ואף של בעלי חיים, שהם משורש נשמתו: 'שמעתי מאבי זקני [הכוונה לבעש"ט] שכל מה שיש לאדם, הן עבדיו ומשרתיו ובהמותיו, ואפילו כל הכלים שלו, כולם הם ניצוצות שלו השייכים לשרש נשמתו, וצריך להעלותם לשרשם... וכשיש לאדם שהם משרש נשמתו עליה למעלה, אזי כולם נתעלו עמוי (דגל מחנה אפרים, קורץ 1810, לח ע"א). הלל צייטלין [בפרדס החסידות והקבלה, תל אביב תשנ"ז, עמ' 29] נדרש אף הוא לסוגיה זו, ואלו דבריו: 'א-ל עולם מזמן אפוא לכל אדם - גואל את השייך לשורש נשמתו. את הדברים שהוא, אותו אדם, צריך לגאול. לפיכך חי כל אדם - גואל בעולם המיוחד לו, רואה רק מה שהוא צריך לראות ומרגיש רק מה שהוא צריך להרגיש. כל אדם גואל יש לו מדרגה שלו. כשהוא תופס מדרגה של חברו - הוא מעלה חרס בידו. ואולם כשהוא תופס את מדרגתו שלו, הרי כל העולם החיצוני, כל היש הסובב אותו שייך לו לבדו, הכל כמו מתהווה בשבילו, הכל בא אליו לדרוש תיקון.'

בער ממזריטש,¹⁶ הסבור שהמחשבה הזרה איננה הפרעה שיש לסלקה, אלא היא סיוע מלמעלה: "האמת הוא כי אדרבה, זה הוא הסיוע שלו... שהשם יתי שולח לאדם זאת המחשבה כדי להעלותה, על דרך 'מגלגלין זכות על ידי זכאי',¹⁷ ואין המחשבה היא מקריות, אלא להעלותה לשרשה"; כך סבור גם ר' קלמן קלונימוס אפשטיין:¹⁸

כי הנה העיקר התפעלות צדיקי הדורות והשרידים אשר ה' קורא כרשב"י וחבריו, וגם אחריו בסוף הימים שהופיע אור רבנו יצחק לוריא, ואחריו שהתנוצץ ניצוץ הבעש"ט, וגם יתר צדיקי הדורות מאז ועד עתה, היתה מגמתם לקשר נשמות עם בני ישראל לשרשם ולהסיר מעליהם המסכים המבדילים והתאוות הגשמיות, בכדי שתהיה נשמותיהם קשורה בשרשה, לבל יוכלו ח"ו להנתק משרשם.

הרעיון הוא, שאדם נדרש לקשר כל הרהור עברה עם שורשו, על ידי התהליך הנפשי של חשיפת שורשו הטוב. אם מתאוה הוא לאישה, יחשוב על מקור יופייה שהוא הא-לוהות, ויעביר את אהבתו מהאישה לבוראה.¹⁹ לעניין מחשבות זרות בלב הצדיק יש מקום לשאול, אם נשמתו קדושה וטהורה, כיצד יחדרו לתוכה מחשבות זרות של הרהורי עברה? לרב עדין אבן ישראל יש תשובה לכך:

כאשר אדם שאינו צדיק מתפלל או לומד ולפתע נופלת בדעתו מחשבה

16. מגיד דבריו ליעקב למגיד ממזריטש, מהדורת ר' שץ אופנהיימר, ירושלים תשל"ו (ברי' לח יד-טו).

17. שבת לב ע"א.

18. מאור ושמש (במי' כז טז).

19. ראה י' דן, שם, עמ' 154, ועיין י' יעקבסון, 'העלאת המחשבות הזרות ועבודה בגשמיות', מקבלת האר"י עד לחסידות, משרד הביטחון 1984, עמ' 98-101. הלל צייטלין (שם, עמ' 31) מציין בנושא זה, שיכמעשה העלאת הניצוצות כך מעשה העלאת המחשבות הזרות. עיקרם ועניינם אחד - למצוא את הקודש ואת הטוהר שבכל דבר ולהעלותם לאין סוף... אין צורך לדחות את הרע ולהסירו, כי אם להעלותו. לצרף אש התאוה באש א-לוה. בשעת העלאת ניצוצות עושים מחול קודש, ובשעת העלאת מחשבות זרות עושים מרע קודש. מוצאים את הניצוץ הקדוש שבתוך המחשבה הרעה, מתדבקים בניצוץ ההוא והשאר בטל ממילא.

זרה, זו בעצם אינה מחשבה זרה, אלא המחשבה שלו. במובן זה יכולה מחשבה זרה לעלות רק בדעתו של הצדיק, כי בודאי אינה משלו אלא משל אחרים. וכפי שנאמר, את המחשבה הזרה אפשר לתקן כאשר היא זרה. אבל כאשר היא אינה זרה, כאשר היא המחשבה שלו, אי אפשר לתקן אותה.²⁰

במחשבה הקבלית ובהגות החסידית נתפשות המחשבות הזרות כניצוצות של קדושה שנפלו ומחפשות לעצמן תיקון. הרעיון נעוץ ביסוד הבריאה, אשר לפי הסברו של האר"י, שפע האור שנוצר, לא יכול היה להיקלט ביכלים המיועדים לכך, שהן היספירות, ומחמת עצמת האור נשברו היכלים. כתוצאה מכך נתפזרו בעולם יקליפות ויסודות של טומאה. תפקידו של האדם לאסוף ניצוצות אלו ולהעלותם למקומם, לצור מחצבתם. לפי דעה מסוימת, לא הייתה בישבירה משום תאוונה, אלא חלק מהתכנית הא-לוהית לטהר את העולמות ולזכך אותם מהרע הגלום בתוכם. לפי תיאוריה זו ובהמשך לה, המחשבות הזרות החודרות למתפלל או ללומד בשעת התפילה או הלימוד אינן אלא אותם ישברים שנפלו ונתפזרו כניצוצות של קדושה המעורבים בטומאה. באמצעות תפילתו הזכה של המתפלל הן מבקשות את תיקונן, לעלות ולשוב למקורן. רעיון המחשבות הזרות כניצוצות של קדושה שנפלו ומבקשות את תיקונן - מצוי גם בפירושו של ר' אפרים מסדילקאב:

וירא מלאך ה' אליו בלבת אש מתוך הסנה [שמי ג ב]: יש לומר בזה מה שחנני ה' בימי חרפי ברחמי וברוב חסדיו, על פי מה ששמעתי מאא"ז [אדוני, אבי, זקני, והכוונה לבעש"ט] זללה"ה. כי המחשבות זרות הבאים לאדם בתוך התפילה הוא כדי לתקן ולהעלות הניצוצין קדישין שהם מלובשים בתוך אותן המחשבות. וצריך לידע איך להעלותם ולדבקם בשרשם. אם בא לו ח"ו הרהורים רעים מזנות ח"ו,

20. באור התניא, ליקוטי אמרים כז-לז, ירושלים תשנ"ב, עמ' 31-32. ראה גם מי אנקורי, הלב והמעין, תל אביב תשנ"א, עמ' 49.

יבין שהם משרש חסד הגדול שנפל משרשו בהתפשטותו מלעילא לתתא למדרגת תחתונה ושפלים מאד, להעלותו ולדבקו לשרשו שהוא חסד עליון... וזה יש לומר שמרומז כאן בפסוק 'כי פנה', היינו מחשבות זרות ורעות, על דרך קוצים כסוחים, שהוא מרמז על רשעים וקליפות ומחשבות זרות ורעות והרהורים רעים ובישין. וזשי"ה וירא אליו מלאך ה' בלבת אש מתוך הסנה, היינו בתוך עבודתו בהתלהבות אש ובדבקות גדול, בא לו הסנה שהוא מחשבות זרות כנ"ל... וזהו ויקרא אליו מתוך הסנה וגילה לו רז זה: 'של נעלך מעל רגלך', היינו שיראה להסיר הרע מאותן המחשבות ולהביא אותם בבחינת הטוב ולדבקם לשרשם. 'כי המקום אשר אתה עומד עליו אדמת קודש הוא', היינו שבאמת אתה הוא עומד על מקום קודש ומדרגת קדושה ותפילתך קדושה. ומה שבאים לך מחשבות זרות באמצע התפילה, הוא אנכי א-לוהי אביך לשון תאוה... היינו מחמת בחינת א-לוהות שיש בתוך אותן התאוות ומחשבות הבאים לך, והיינו ניצוצין קדישין שנפלו משרשם ומשתוקקים ומתאווים לתקן אותם ולהעלותם לשרשם, ולכך נדחקו אצלך בתוך התפילה והעבודה.²¹

לא נצא ידי חובתנו, אם נסתפק בתיאור מעמדו ותפקידו של הצדיק ולא ננסה להתחקות אחר מקורם. הרעיון שהצדיק מתוודך בין העולמות עניינו לומר, שאין אדם מישראל יכול להגיע לעבודת ה' נכונה בכוחות עצמו. רעיון זה מקורו בקבלה שקדמה לחסידות, אלא שבחסידות שפיתחה אותו, קרם רעיון זה עור וגידים והתגשם בפועל במציאות. עלינו לשאול, מדוע זקוק אדם למתוודך שיעלה את תפילותיו למעלה, ואיננו יכול לעשות זאת בעצמו? אין להתפלא על כך שאדם מישראל השקוע בצרכיו החומריים ובתאוותיו איננו מסוגל להגביה בתפילותיו ולחדור לעולם רוחני זך וטהור, והוא זקוק לסיועו של הצדיק. רק מי שוויתר על התחום

21. דגל מחנה אפרים (לפרשת שמות), עמ' 53. הרעיון מובא בספרו של המגיד ממזריטש, מגיד דבריו ליעקב, שם, עמ' 258-259.

הגשמי שבהוויתו, יכול להתעלות לעולם רוחני ולפעול בו: יוכן זה הצדיק שלמטה גם כן צריך... שלא יחזיק לעצמו בשום מעלה רק הוא מקבל ומשפיע לאנשים המתחברים אליו.²² וכן 'הצדיק מואס בעינייני העולם, וכל התענוגים וכסף וזהב שבעולם כאפס ואין נחשבו לו. על כן כאשר יזמין לו הש"י שפע ברכה בכסף או בזהב, הוא מבזבז על צדקה ושאר צרכי מצוה ואינו מניח לעצמו כלום'.²³ ראוי לציין, כי הרעיון של צדיק המשמש כמתווך - מצוי כבר במקרא. במתן תורה מבקש העם ממשה: 'דבר אתה עמנו ונשמעה, ואל ידבר עמנו א-לוהים פן נמות' [שמ' כ יט]. למעשה, כל תופעת הנבואה מבוססת על רעיון זה. דומה כי תשובה לשאלתנו ניתן למצוא גם בדברי המדרש, הרומז למצב, לפיו הצדיק מתווך בין שני העולמות. על הפסוק 'ויקנאו למשה במחנה' [תה' קו טז], אומר המדרש: "מלמד שכל אחד ואחד קנא למשה מאשתו, דכתיב 'וישמע משה'. מה שמועה שמע? שחשדהו מאשת איש".²⁴

המהר"ל מסביר,²⁵ שמשה היה שקול כנגד כל ישראל. היינו, משה הוא 'צורה' לכל ישראל [נותן להם את מהותם הפנימית], שהרי דבר שהוא 'צורה' למשהו, שקול כמותו. כוונת הדברים היא, כפי שמקובל בתיאוריה האפלטונית, שכל דבר מורכב מחומר ומצורה, ה'צורה' משווה לחומר את מהותו. הנגר עושה שולחן מעץ, ובכך משווה לעץ 'צורת' שולחן. וכיוון שהאיש הוא 'צורה' לאשתו, היינו, האיש נותן לזוגיות את מהותה הפנימית, ומשה הוא 'צורה' לכל ישראל, 'הרי יש למשה חיבור וצרוף לנשותיהם שהם כמו חומר, שזהו חיבור צורה אל החומר'. הרעיון המובא במדרש שבני ישראל קינאו למשה מאשת איש, משמעו שבני ישראל חשבו את משה כשווה להם, בשעה שהוא נבדל מהם. ולענייננו נאמר, שהצדיק הוא כעין משה בשעתו. כשם שמשה הוא 'צורה' לישראל, היינו, נשמתו כוללת את נשמות כל עם ישראל, כך גם הצדיק כולל בנשמתו את בני עדתו.

22. מאור ושמש (ברי' לו ו).

23. מאור ושמש (ברי' לב ה).

24. מועד קטן יח ע"ב.

25. באר הגולה, עמ' צו.

מכאן נובעת יכולתו ואף חובתו להעלות את תפילותיהם של בני עדתו השמימה. נראה לנו, כי מכאן נובעים היבטים נוספים בהווייתו של הצדיק, כמו הורדת השפע השופע משמים ארצה. הרמב"ם מדבר²⁶ על השפע השופע משמים כלפי מטה, אשר כדי לקלטו יש צורך בכלים מתאימים, שמטבע הדברים, מצויים רק אצל אישי המעלה. בהגותו של הרמב"ם, ההשגחה הא-לוהית היא שפע השופע משמים, ורק בעלי יכלים נכונים, היינו, הדבקים בהי' תדיר, יכולים לקלטו. הצדיק שניחן בכלים אלו, משמש צינור וכלי קיבול לשפע השמימי השופע ומעבירו לבני עדתו החסרים יכלים אלו:

אך מחמת שהשפעת הבורא ב"ה הוא רב מאד ובלתי אפשר לקבל השפעתו כי אם על ידי ממוצע הוא הצדיק המקבל השפעה מלמעלה, והוא משפיע לכל, גם לשאינו הגון ומוכשר לקבל, אעפ"כ הוא משפיע לו. ונמצא ההשפעה שהצדיק משפיע אינו אלא כגומל חסד עם כל העולם.²⁷

העלאת תפילותיהם של ישראל למעלה והורדת השפע השמימי למטה, קשורים לערבות ההדדית ולרעיון שנשמת הצדיק טומנת בחובה את נשמות חסידיו. מכאן אנו קרובים לתפקיד נוסף שהצדיק נוטל על עצמו: יואחר שהצדיק יתגבר להעלות את עצמו לקדושתו, יגביה גם את העולם עמו.²⁸ אין הצדיק רשאי לעמוד מנגד, כאשר בני קהילתו נופלים לעומק החטא או למצער לתאוות גשמיות, והוא נחלץ לעזרתם ומעלה אותם עמו. במעשה זה לעתים הוא מקריב את עצמו ואת דרגתו הרוחנית, אלא שדרך זו משתלבת יפה בהווייתו של הצדיק שאיננו דורש לעצמו דבר, וכולו קודש

26. מורה נבוכים ג יח. אמנם יש הבדל בין הידבקותי הנידונה ברמב"ם לבין מעמדו של היצדיקי בחסידות. במחשבת הרמב"ם, היכולת להשיג את 'הדבקות' נתונה לכל אדם, והשפע הא-לוהי שופע עליו בהתאם לרמתו האישית; מה שאין כן בחסידות, שלפיה מעמדו של היצדיקי הוא מלכתחילה נעלה מעל זה של שאר בני האדם [תודתי נתונה לידידי, ד"ר שלמה ויסבליט, שהעמידני על חילוק זה].

27. נעם אלימלך, עמי לה (פרשה בא).

28. נעם אלימלך, עמי כו.

לתיקון העולם.

בעניין המחשבות הזרות, נראה לנו, כי רעיון העלאתן לשורשן קשור ברעיון לפיו השכינה שורה בכל מקום ובכל תופעה גשמית. העולם הגשמי, המציאותי, הנראה לעין, טומן בחובו מהות א-לוהית נסתרת שהיא המהות האמתית של ההווה; אלא שמהות זו שרויה בחביונו של עולם המציאות, וקיום מצוות, תורה ותפילה אמורים לגלות מהות זאת. וכך מצינו בהגותו של ר' יעקב יוסף מפולנאה:²⁹

ואחר שידע אדם כלל זה שהוא כלל גדול שאין שום מסך מבדיל בין לבין א-לוהיו בשעת תורה ותפילה, גם שיעלו לפניו כמה מחשבות זרות שהם לבושיין וכיסויין שהקב"ה מסתתר שם, מכל מקום אחרי שידע אדם שהקב"ה מסתתר שם, אין זה הסתרה.³⁰

נראה לנו להוסיף, שרעיון המחשבות הזרות העולות לשורשן, יובהר כהלכה, בהשוואה לרעיון התשובה בהגותו של מרן הרב קוק זצ"ל. בספרו 'אורות התשובה' מציג הרב קוק זצ"ל את רעיון התשובה כתהליך החובק כל התרחשות בעולם בכלל, ובעולמו של היחיד בפרט.³¹ כל תהליך בעולמו מורכב משלושה שלבים: שלב המחשבה והתכנון, שלב הביצוע ושלב התיקון. ההנחה היא, ששום ביצוע מעשי איננו יכול להגיע לרמת השלמות שבו היה בשלב הקדום של התכנון והמחשבה. בכל עשייה יש נסיגה מהרעיון הראשוני שקדם לביצוע המעשי. השאיפה לשכלל, לתקן ולשפר היא, לדעת הרב קוק, רעיון התשובה השורר בכל עולמו, שכן בשאיפה לתיקון ולשיפור אנו מעלים את שלב הביצוע לרמת הרעיון הקודם שעמד ביסודו. האדם נחשב לבחיר הבריאה, והוא כעין עולם קטן. כשם שבהווה כולה מצוי תהליך תלת כיווני, כך גם בחיי האדם באים לידי ביטוי שלושה זרמים אלו, שהם: א. האידיאה הראשונה שמקורה בא-לוהות הצרופה.

29. ר' יעקב יוסף מפולנאה, תולדות יעקב יוסף, קארעץ תק"ס (בראשית כב).

30. ראה שי דרזנר, לוי יצחק מברדיטשוב, תל אביב 1987, עמ' 168.

31. ראה מאמרי: 'התשובה במשנתו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק', סיני [תשי"ס], עמ' פא-פ"ט. יסוד הרעיון מצוי כבר בתומר דבורה ל"י משה קורדובירו, פרק ד.

ב. הבריאה עצמה שהיא ביטוי והסתגנות בפועל, דבר הפוגם בהוויה המקורית, כיוון שכל ביטוי מעשי של רעיון, הוא ניתוק מהשלמות הפנימית של מקורו. המעשה הנעלה ביותר שאדם עושה, איננו משקף בשלמות את הרעיון הטהור שעמד ביסודו וגרם לו להתגלות בעולם המציאות. נמצא שבכל מעשה יש כבר מיסוד החטא, במובן של החטאה, של סטייה מהמטרה. ג. לפיכך, גם אצל בני אדם, כמו בעולם, קיימת שאיפה להתנער מהפעולות שסילפו ועיקמו את מהותו הפנימית השלמה, ויש נטייה לשַׁפֵּר, לזַכֵּךְ ולצַרֵּף, היינו, להחזיר את המעשים שירדו מדרגתם אל רמתם הראשונה, כפי שהיו בשלב הרעיוני. נראה לנו, כי גם בתחום המחשבות הזרות מצויים שלושה שלבים אלו. המחשבה הראשונית שמקורה א-לוהי היא תמיד טובה ומעולה, אולם בהגיעה למוחו של האדם - כבר נתעכרה במשהו בשילובה בעולם החומר ונעשתה זרה. העלאת המחשבה הזרה לשורשה, משמעה החזרתה למקור מחצבתה שהוא טוב, נאה והגון, היינו, תיקון 'העניין' הטעון תיקון - הוא שחרורו והפרדתו מהתחום המקולקל שבו הוא נתון והחזרתו לאידיאה הראשונית שממנה נלקח. נמצא שנושא זה זהה לאידיאת התשובה המצויה בכל תחום בעולמנו. דומה, כי הרעיון לקשר את עניין המחשבות הזרות אל משנת הרב קוק, מוכח מדברי ר' אפרים מסדילקאב [עמ' 31], המציין כדברים האלה:

הנשמה היא חלק א-לוהי ממעל וניתן בגוף האדם בעולם העשיה שיקשר כל העולם העשיה לשורשו... וזה כל פעולת הצדיק העובד את ה', לקשר וליחד העולם עשיה אל עולם העליון לשורשו ולבטל כל הקליפות שבעולם העשיה... ובדרך כלל כל ישראל צדיקים הם וצריכים לקשר עצמם בתורה או לתלמיד חכם בכדי שלא יטבעו ח"ו בענייני העולם העשיה הזה... לזה צריכים התקשרות או בתורה או עכ"פ לת"ח ראשי הדור, בכדי להעלותם שלא ישארו שם ח"ו.

ר' אפרים מטעים שם עוד, שיהשכל הוא שורש א-לוהי שהוא החכמה העליונה, וכשהוא מכניס השכל שלו בכל דבר שהוא עושה, אזי מכניס

שורש א-לוהות באותו דבר, ובזה הוא מעלה הדבר לשורשו.³²

עד כה עיינו במעמדו של הצדיק, תפקידו ולבטיו, וכאן רוצים אנו להידרש לשאלה שהחוקרים מיעטו לעסוק בה, וכך הותירו לנו בקעה להתגדר בה. מעמדו של הצדיק הפך בחסידות מרעיון מופשט למציאות חיה, שקהילות רבות חיו לפיה. כיצד ייתכן שאורח חיים זה המבוסס על השקפת עולם מוצקה, התעורר בישראל רק בראשית המאה השמונה עשרה, ומאז כשלוש מאות שנה עניין זה לא דעך. כדי לענות על שאלה זו, עלינו להתחקות אחר הרקע ההיסטורי לעלייתה המהירה של החסידות. לדעת ב"צ דינור,³² החסידות צמחה והתפשטה במזרח אירופה על רקע כישלון השבתאות מחד, והתנוונות מוסדות השלטון היהודי העצמי בפולין מאידך. היהודים במאה השבע עשרה היו מפולגים מבחינה סוציאלית וארגונית, נבוכים מבחינה דתית ומדוכאים מבחינה לאומית, ואלה היו רקע נוח לעלייתה של תנועה עממית זו. משטר הקהילות בתקופה זו היה קשור לשלטון בפולין, וכאשר השלטון לחץ את ראשי הקהילות, לחצו האחרונים את בני קהילותיהם. מצב זה הביא לקירוב תקיפי הקהל אל השלטון הפולני, שניצלו את מעמדם לתועלת עצמם, ורבנים חברו לראשי הקהל וקנו את רבנותם בכסף. הציבור הרחב איבד את אמונו בבעלי שררה אלה וברבנים שבאו מטעמם. בעלי השררה העדיפו את מקורביהם בקבלת משרות ותפקידי רבנות, ובתוך כך הם התעלמו מתקנות הקהל של המאה השש עשרה, לפיהן אל לו לאדם לקנות בכסף שררה מן השלטון. פרעות ת"ח-ת"ט עוד הוסיפו לאנדרלמוסיה המתוארת, וקהילות רבות נהרסו, ואנשיהן החלו לנדוד ממקום למקום. השלטונות שהיו מעוניינים לשקם את ההריסות, משכו יהודים לחזור למקומות מושבותיהם. עקב כך חזרה ועלתה שכבת התקיפים ובעלי השררה שהשתלטה על הציבור הנבוך והמדוכא. המצב המתואר בא לידי ביטוי בספרות התקופה. ר' יעקב יוסף מפולנאה, תלמיד הבעש"ט והוגה הדעות החסידי הראשון שהעלה את

32. ב"צ דינור, ראשיתה של החסידות ויסודותיה הסוציאליים והמשיחיים, בתוך: במפנה הדורות, ירושלים תשלי"ב, עמ' 86-121.

הגיגיו על הכתב, מתאר את הפער שנוצר בין העם הפשוט למנהיגות הדתית, בעיקר את ניסיונות השתלטותם של הרבנים על העם מחד, ואת ביזוי תלמידי החכמים מצד העם מאידך. לדוגמה, בפירושו לפסוק 'הצילני נא מיד אחי מיד עשוי [ברי לב יב], אומר ר' יעקב יוסף.³³

שלא בלבד על עצמו יצא יעקב להתפלל, אלא על הכלל כולו יצא בגלות אחרון. שיש בין אחים ואוהבים שנאה, ועברתו שמורה נצח במידת עשו. 'כי ירא אנכי אותו פן יבוא והכני אם' - התלמידי חכמים. 'על בנים' - המוני העם. כי נפלה קטטה בין תלמידי חכמים שנקראים 'אם הבנים', וגם בין הבנים שהם המוני העם... וכן מרגלי בפומיה דאינשי בעתים קשים אלה יבנפשו יביא לחמוי - והותר לעשות שקר או עוולה או לבטל מצווה עבור ממון ופרנסה, וקורין למעה - ר"ת מעבירין על המצוות... ובכל עיר ועיר מקבלין את הרב לשם ממון שמפזר סך עצום ורב להשר ולהקהל.³⁴

לעם לא היה אָמון ברבנים אלה, ודרשו 'רבי' - ר"ת 'ראשיה בשחד ישפוטו'. וכן 'קונים הרבנות מן השררות ואחר כך רודים בהמון העם ומפשיטים עורם מעליהם ואת עצמותיהם פצחו'. הם עושים זאת 'לא בלבד כדי לחזור ולגבות מה שנתנו לשררה, אך להרבות כוחם, הונם ואונם וכבוד משפחתם. בתיהם מלאים מרמה, על כן גדלו ויעשירו. מושלים על עם דל בכח וביד חזקה וחובטים אותם'.³⁵

לעומת גישה זו, מצויה במחקר דעה אחרת, לפיה החסידות לא התפתחה מחוגי העם הפשוט כמרד נגד הממסד הרבני, אלא דווקא מהאליטה הרבנית.³⁶ נראה לנו, שאין צורך לעגן את עלייתה של החסידות

33. תולדות יעקב יוסף (ברי לב יב).

34. תקנתא דמשה, משקל טוב לחיים, סי' מח.

35. עמזן, ספר ההתאבקות יא. שלוש המובאות האחרונות מצוטטות מספרו של דינור, שם.

36. ראה בין היתר, ע' אטקס, תנועת החסידות בראשיתה, אוניברסיטה משודרת, משרד הביטחון 1998, עמ' 11-12, 132. לדעות שונות אודות הרקע להתפתחות החסידות, ראה עוד י' כ"ץ, מסורת ומשבר, ירושלים 1958, עמ' 271-283. י' וויס, 'ראשית צמיחתה של הדרך החסידית', ציון טז [תשי"א], עמ' 52-56. מ' פייקאז, בימי צמיחת החסידות, ירושלים תשל"ח, לפי המפתח שם.

בגורם אחד בלבד. סביר להניח, שתנועה המונית וחיונית זו התפתחה כתוצאה מגורמים שונים ומגוונים. ודאי שאין לדחות את הדעה שהחסידות התפתחה כתוצאה מדחיית הממסד הרבני, שהרי אין להתעלם מעדויות כתובות המעידות על כך. הוכחה נוספת נביא ממה שמצאנו בכתבי ר' יעקב יוסף מפולנאה [פרט לעדויות שהובאו לעיל], שהיה בעצמו איש הממסד הרבני, הכותב דברים קשים מאוד נגד רבני התקופה:

אפשר על דרך הלצה כאשר שמעתי מחכם אחד טעם שנשתרבב המנהג בין הרבנים לסבב בכפרים בחנוכה. כי בדורות שלפנינו שהיה הרבנים לשם שמים וגם התנהגו לסבב בכפרים לשם שמים. והענין כי תמיד היו טרודים בתורתם בישיבה או בשאר מילי דשמיא בעיר. רק בימי חנוכה שהיו יומי דפגרי, סבבו בכפרים להישירן גם כן בדרך הישרה, הן בחילול שבת או לפקח בשוחטים וכיוצא בזה הרבה שיש לפקח, ולא נהנו מאנשי הכפרים מזה אף הנאה שוה פרוטה... וגם אלו הרבנים שהיו מסבבים לשם שמים לא קבלו מתנות כלל מטעם הנ"ל [כוונתו כמו שמואל הנביא בשעתו]. ואחר דורות אלו שהיראה מתמעטת והרבנים שסובבים בכפרים לפקח בעסקי הכפרים ימצאו היתר לקבל מתנות שכר בטלה, שמבטל פרנסתו עבורם. ואחר כך לא איכשר דרא שאינו מפקח בעסקי הכפרים כלל ומסבב רק לקבל מתנות. ואחר כך נעשה חוק מהשררה שניטל מהם בעל כרחם ואינו צריך לסבב, רק שישלחו לו מעות חנוכה לביתם.³⁷

לאור האמור עד כה, נראה לנו להציע הסבר מדילן להתפתחות מעמד הצדיק בחסידות. מדברים המובאים בכתבי רב יעקב יוסף מפולנאה [ובכתבי חסידות אחרים, כמו 'אור המאיר' לר' זאב מזיטומיר] עולה, כי גם אדם כמו הכותב, שהשתייך למעמד הרבני, מאס בממסד הדתי

37. תולדות יעקב יוסף, עמ' צו. בעניין רבנים הדורשים שכר ראה דבריו של ר' זאב מזיטומיר, אור המאיר, ח"א, עמ' קסט-קע. גם החוקרת מור אלטשולר מציינת בספרה, הסוד המשיחי של החסידות (חיפה תשס"ב, עמ' 17), כדברים האלה: 'תלמידיו של המגיד מזלוטשוב התקוממו נגד עריצותם של עשירי העיירה ובעלי ברייתם מבין הרבנים, שעסקו את עניי המקום.'

שהשחית דרכו, והוא הדין לאישי דת אחרים. חבורת תלמידי החכמים שהסתופפה בצלו של המגיד ממזריטש,³⁸ כמו ר' אלימלך מליזינסק, ר' זאב מזיטומיר, ר' לוי יצחק מברדיטשוב, ר' מנחם מטשרנוביל, ר' שניאור זלמן מלאדי ועוד, הם עצמם באו משכבת האליטה הרבנית והקימו את הקהילות החסידיות הראשונות במזרח אירופה, מאסו בהשחתת המידות שפשתה בממסד הרבני וביקשו דרך לתקן את המעוות. בהיותם אנשי תורה ויראת שמים ומצוינים במידות, חיפשו תחליף להנהגה הקיימת - בדמותו של הצדיק. כך מתפתח רעיון הצדיק בהגות החסידית, כשהוא נושא באחריות לבני קהילתו בתחומי חומר ורוח. הוא מתווך בין בני עדתו לבין העולמות העליונים, ומעלה אנשים פחותי דרגה למדרגה גבוהה עם שהוא משלם על כך, לעתים, מחיר אישי יקר, בכך שרמתו האישית נחלשת. הצדיק החסידי מוקדש כולו לשירות בני עדתו. כל זאת, בניגוד בולט לרבנות הממסדית של התקופה, שעל פי האמור בכתבי ראשי החסידות בראשיתה, הזניחה את הקהילות ודאגה לעצמה ולרווחתה הכלכלית. יושם לב, כי גדולי החסידות בתארים את הצדיק ותפקידו, מדגישים משנה הדגשה את טהרת המידות, את ניקיון כפיו ובמיוחד את העובדה שאין הוא מבקש לעצמו שום טובת הנאה חומרית, תכונות העומדות בסתירה גמורה לאותה רבנות ממסדית שתוארה לעיל.³⁹

אולי יורשה לנו להוסיף השערה בסוף הדברים: העובדה שמעמדו של הצדיק שומר על חיוניותו גם בימינו אלה בעידן המודרני מקורה בניקיון כפיים ובטהור המידות שאנשים כל כך כמהים להם, וכל כך מתקשים להשיגם.

38. הימגידים באותם ימים היו אנשים פרטיים שתקפו בדרשותיהם את הממסד הרבני, ולפיכך גם לא היו אהודים עליו. התנגדותם לרבנות הממסדית הייתה על רקע השחתת המידות.

39. סביר מאוד, שהתפתחות מעמדו של הצדיק בחסידות ניוונה גם מהגישה האנטי-שבתאית.